

HOEZO GESCHIEDENIS?

door Ad van der Woude

WAGENINGEN UNIVERSITEIT

Afscheidsrede als hoogleraar in de geschiedenis op 18 mei 2000, in de Aula van de Wageningen Universiteit.

HOEZO GESCHIEDENIS?

'Those who warn against the danger in time are considered alarmists'.

(Henry Kissinger)

Mijnheer de Rector Magnificus, geachte aanwezigen,

De vertrekkende hoogleraar, die zich bezint op zijn afscheidsrede maar toch zijn pauweveren nog eenmaal in hun volle glorie wil tonen, realiseert zich het bestaan van beperkingen. Zijn gehoor bestaat overwegend uit buitenstaanders op zijn vakgebied, die hem om persoonlijke redenen willen bijstaan bij zijn overgang naar een nieuwe situatie. In vakwetenschappelijke verhandelingen zijn zij maar matig geïnteresseerd. Voor hen dus geen onderwerp als 'De visserij op de Boven-Merwede in de 18e eeuw', of 'De sex-ratio bij geboorte tijdens de 19e eeuw'. Ook past het hem niet zijn opvolger voor te houden hoe het met de ontwikkeling van het vakgebied verder moet. De opvolger dient dat zelf uit te zoeken. Evenmin zou het van kiesheid getuigen, wanneer hij achterom keek om zijn gehoor te laten weten wat voor nuttigs en moois er wel niet allemaal door hem en in zijn team, onder zijn leiding of inspiratie tot stand was gebracht. De geschiedenis moet daar een oordeel over vellen. Dit is niet aan hem, en des te minder naar mate het omstreden zou kunnen zijn. Niet de vraag dus *'wat hebben wij gedaan?'*

Maar de vraag *'waarom deden en doen wij het?'* is wel geoorloofd en past zeer wel in de specifiek Wageningse situatie. In deze faculteit, waar geen beroepshistorici worden opgeleid, hebben wij nooit het zich-rekenschap-geven-van kunnen ontlopen. Mede gelet op een groot deel van het gehoor van vandaag lijkt mij daarom een zich-verantwoorden-voor op zijn plaats. Menig keer werd

daarover met studenten op colleges gesproken. Het past daarom bij een afscheidsrede daarop in te gaan en de oude vraag te herhalen zoals die door Marc Bloch werd geformuleerd: 'Papa, explique moi donc pourquoi sert l'histoire?'. Geschiedenis!? Waarom?'

I

Laat ik om het antwoord helder te krijgen eerst toelichten wat onder 'geschiedenis' verstaan dient te worden. Alles wat relevant is voor het ontstaan, het bestaan en het zich ontwikkelen van een situatie of gebeurtenis behoort tot het *verleden* ervan. Dat verleden is in feite altijd of zo omvangrijk of slechts zo gedeeltelijk voor onze kennis toegankelijk, dat wij mogen zeggen 'Het verleden is onkenbaar'. De geschiedenis van iets is dan ook iets anders dan het verleden ervan. *Geschiedenis* is de voorstelling die wij van iets maken op basis van onze onvolledige kennis van het verleden. Iedere geschiedvoorstelling bezit derhalve subjectieve, persoonsgebonden elementen. Er zullen dan ook altijd evenveel historische voorstellingen bestaan als er mensen zijn vanwege verschillen in kennis, door persoonlijke voorkeuren en door derhalve uiteenlopende weggingen van het belang en de betekenis van factoren. Maar dat wil nog niet zeggen, dat deze vele geschiedbeelden allemaal evenveel waard zijn.

Ruwweg vallen zij in twee groepen in te delen: geschiedbeelden die wèl en geschiedbeelden die niet middels in de wetenschap aanvaarde regels tot stand zijn gekomen. De tweede groep is uiteraard veel groter dan de eerste. Maar zelfs die wetenschappelijk gewonnen geschiedbeelden uit de kleinere eerstgenoemde groep zijn nooit volledig vrij van buitenwetenschappelijke invloeden. Indien dat immers waar zou zijn, zouden twee onafhankelijk van elkaar

wetenschappelijk bedreven historische onderzoeken tot exact dezelfde uitkomst moeten leiden. Wij weten dat dat niet zo is. Wij zien zelfs dat in de zgn. postmoderne geschiedschrijving het verzonnen verhaal een plaats kan krijgen.² Ik wil niet ontkennen dat het als didactisch hulpmiddel zijn dienst kan bewijzen om een gebeurtenis te helpen doorzien of een sfeer te tekenen. De parabel kan ons veel leren. Maar als verzonnen verhaal kan het nooit deel zijn geweest van het verleden en hoort het dus niet thuis in een geschiedkundige voorstelling. En zo raken wij aan de vraag 'wat is geschiedwetenschap?'

Geschiedwetenschap kan gedefinieerd worden als 'de volgens de regels van wetenschap bedreven studie van de verandering van de menselijke samenleving op lange termijn'. Voor de historicus geldt, dat er vrijwel niets in de menselijke samenleving te vinden is dat niet aan verandering onderhevig is. Dit inzicht is eerst resultaat van zijn onderzoek en vervolgens uitgangspunt in de maatschappijbeschouwing van de historicus. *Panta rhei*, zei de Griekse filosoof Heraclitus. Alles stroomt, alles is in beweging. Niet alles beweegt zich echter in hetzelfde tempo. Het bewegingstempo van de verschillende maatschappelijke componenten is niet altijd en misschien zelfs wel zelden identiek. Bovendien lijkt het, dat de afzonderlijke ontwikkelingen zich niet altijd in dezelfde richting bewegen. Speculatief is tenslotte het antwoord op de vraag of de algehele ontwikkelingsgang van de mensheid een einddoel kent, finalistisch is.

Het gevolg van dit karakter van de geschiedwetenschap is, dat zij in het algemeen niet bijdraagt aan het leveren van pasklare antwoorden op gestelde vragen of van bruikbare oplossingen voor gerezen maatschappelijke problemen.

Haar functie ligt veeleer in het oproepen van fundamentele onzekerheid en in het doorprikken van schijnzekerheden. De geschiedwetenschap draagt bij tot het besef dat wij heel wat weten, maar lang niet genoeg om het zeker te weten. De contouren van de toekomst bestaan wel maar zijn slechts vaag te onderkennen. Het einddoel is bovendien onbekend. Desondanks is het noodzakelijk de omtrek van de toekomst zo intensief mogelijk te verkennen. De mensheid kan dat alleen maar doen op grond van haar collectieve ervaring. Het verleden is de opslagplaats van die empirische kennis. Een systematische studie van het verleden is voorwaarde voor het verkrijgen van een zo scherp mogelijk en verantwoord toekomstbeeld.

De fundamentele onzekerheid over de aard, de richting en het tempo van de maatschappelijke ontwikkeling(en) laat zich ook demonstreren aan de waardering voor de geschiedwetenschappen zelf. Die waardering blijkt zelf onderdeel van het historisch proces te zijn en derhalve aan verandering onderhevig. De geschiedwetenschap geraakte na een lange aanloop, die voor onze Westerse cultuurkring bij de Griekse geschiedschrijvers (Herodotus, Thucydides) een aanvang nam, in de negentiende eeuw in een proces van verwetenschappelijking, dat haar nieuw en groot maatschappelijk aanzien verleende. In deze verwetenschappelijke vorm, die vooral voortvloeide uit de introductie van systematische bronnenstudie en het ontwikkelen van de bijbehorende technieken van bronneninterpretatie, vervulde de geschiedwetenschap een functionele rol in de ontwikkeling van een maatschappijbeeld voor de nieuwe burgerlijke samenleving. Zij droeg in belangrijke mate bij aan het scheppen van een eigen identiteit voor de opkomende nieuwe klassen, die daaraan behoefte hadden om zich te kunnen afzetten tegen zowel de voorbije samen-

levingsvorm in Europa als de vreemde culturen waarmee zij op steeds indringender wijze te maken kregen. Het geschiedbeeld zorgde tevens voor een plaatsbepaling in de chronologie van de ontwikkeling, die een aanzienlijke tempoversnelling leek door te maken. De beleving van de nationale staat speelde bij dit alles een grote rol. Aan velen uit de burgerij lijkt het daarbij passende geschiedbeeld doel aan en rechtvaardiging van de historische ontwikkeling te hebben verschaft, zowel binnen de eigen samenleving in een beschavingsoffensief ten aanzien van onderliggende sociale groepen en klassen als naar buiten in het ontstaan van een Westers zendingsbewustzijn ten aanzien van andere culturen. De historische beschouwingwijze kreeg door dit alles grote maatschappelijke waardering. Zij drong op tal van gebieden door die zowel op maatschappelijk terrein lagen (de historische taalwetenschap, de historische rechtschool, de historisch-economische school, de historische sociologie en anthropologie) als daarbuiten (de geologie, het darwinisme).

In de loop van de twintigste eeuw is de waardering voor historische kennis en voor een historiserende beschouwingwijze van maatschappelijke vraagstukken echter weer teruggelopen. Dit is het rechtstreeks gevolg van functieverlies veroorzaakt door een reeks van maatschappelijke ontwikkelingen, waarop de geschiedwetenschap zelf geen of slechts een zeer geringe invloed kon uitoefenen. Daarbij verdienen de volgende punten vermelding.

1. Het tanen van het *nationalisme* in de hoogontwikkelde Westerse landen holde voor de geschiedwetenschap de functie uit van het scheppen van een eigen nationale identiteit. De negentiende eeuw was de eeuw bij uitstek van de nationale staat met zijn nationale rituelen en zijn symboliek van vlag en volkslied. Van die

nationale staat had de overwegend liberaal getinte burgerij zich meester gemaakt. Daarin voelde zij zich op haar plaats. Het internationale was voor het rood denkende volksdeel. Bovenaardse aspiraties voor kerkelijk denkende groeperingen. Maar om de eigen identiteit van de natie te profileren waren nationale, zgn. 'vaderlandse' geschiedenissen van de landen van de westerse cultuurkring een onmisbaar hulpmiddel. De liberaal-burgerlijke machthebbers zorgden ervoor dat daarvoor een ruime plaats werd ingeruimd in onderwijs, lectuur en communicatie. Thans verkeren ontwikkelingslanden vaak in een dergelijke stadium. In onze eigen cultuurkring hebben wij echter in toenemende mate te maken gekregen met supra-nationale machtsblokken en daarmee verbonden organisaties. Het zijn tendenties naar eenwording die de natie te boven gaan en het nationale gevoel doen eroderen.

2. In Nederland, maar niet daar alleen, heeft nog recent de *ontzuiling* de behoefte aan een eigen, door de kerkelijke en/of sociale groep bepaald geschiedbeeld ernstig verzwakt. Binnen het nationale geschiedbeeld hadden de verschillende verzuilde bevolkingsgroepen – de liberale burgerij, de gereformeerden, de katholieken en de socialistische zuil – behoefte aan een eigen plaatsbepaling en aan een analyse van de eigen bijdrage aan het (nationale) ontwikkelingsproces. Met het voltooiën van de emancipatieprocessen en het oplossen van de zuilen nam deze behoefte sterk af. Daarmee verdween ook de drang naar een aan de eigen groep gerelateerd geschiedbeeld. De vanaf de jaren zestig opgekomen vrouwengeschiedenis kan als een nakomertje van deze emancipatiegeschiedschrijving worden beschouwd.
3. Ook is er sprake van verscherpte concurrentie in zoverre

de *nieuw opgekomen sociale wetenschappen* zoals de sociologie, de psychologie, de volkenkunde en de economie een deel van de belangstelling voor maatschappelijke vraagstukken tot zich hebben getrokken. In combinatie met het navolgende punt mag zelfs worden geconcludeerd dat de geschiedwetenschap zich in een betrekkelijk zwakke concurrentiepositie bevindt. In ieder geval zijn er veel meer vissers verschenen aan de vijver van de publieke belangstelling voor vraagstukken met betrekking tot maatschappij-ontwikkelingen. Dat maakt de spoeling dun.

4. In de voortdurend complexer wordende samenleving is een sterke behoefte ontstaan aan het voeren van *beleid*. Dit wordt mede in hoge mate bevorderd door de idealen, die sinds de Verlichting en de Franse Revolutie in de Westerse samenleving een ideologische rechtvaardiging aan politiek handelen opleggen. De secularisering van de levensdoelstellingen eist wereldverbetering, dat wil zeggen gericht en ideologisch gekleurd politiek handelen, beleid dus. Politiek handelen – en zeker in democratische samenlevingen waar de resultaten periodiek aan het oordeel en de gunst van de kiezers moeten worden onderworpen – heeft nauwelijks boodschap aan overwegingen van lange termijn. Geschiedwetenschap is nu juist de studie van veranderingen op lange termijn. Voor beleidsmakers hebben historische inzichten weinig méér betekenis dan die van vage, onzekere en weinig bruikbare achtergrondkennis. De jongere sociale wetenschappen adverteren zich echter als van onmiddellijke relevantie voor de actuele situatie en het daarop te baseren beleid te zijn. Zij passen om zo te zeggen beter dan de geschiedwetenschap bij de actualiteitsbehoeften van een demo-

cratisch ingerichte samenleving. Door hun temporeel veel beperkter blik kunnen zij pretenderen prognoses voor de toekomst mogelijk te maken en de beleidsmakers daarmee zowel belangrijke hulpmiddelen voor het formuleren van een beleid als ook een rechtvaardiging daarvan aan te reiken. De waarde van de altijd weer onzekerheid scheppende historische kennis verbleekt daarbij.

5. Ook al weer in de twintigste eeuw zijn de maatschappelijke *ontwikkelingen zo dynamisch* geworden, dat het besef van historische continuïteit is vervaagd. Daardoor is een overmatige aandacht voor het heden ontstaan, die ook weer ten gunste van de op korte termijn denkende sociale wetenschappers en beleidsmakers werkt en ten nadele voor de geschiedwetenschap. Men is tot op zekere hoogte gaan leven met de fictie van een a-historisch heden. De idee van een maakbare samenleving werd geboren. Door de enorme ontwikkelingen die zich voltrekken en door de dynamiek daarvan, door onze grote mogelijkheden zelf vorm aan onze samenleving te geven zou, in deze gedachtegang, de wereld van het heden zo verschillend zijn geworden van die in het verleden van zelfs maar één of twee generaties terug, dat kennis van die voorbije samenleving van weinig waarde is geworden. Men verwacht dat de dynamische veranderingen zullen blijven doorgaan. Het denken en vooruitdenken op lange termijn lijkt daardoor volstrekt speculatief en van geen waarde. Het denken op lange termijn is dan problematisch geworden. Het moge waar zijn, dat de maatschappelijke processen complexer en dynamischer zijn geworden, maar beseft men voldoende dat het daardoor geenszins vaststaat, dat dit voor eeuwig als een eenparig versnelde beweging

gegeven zou zijn? Het verleden heeft meer turbulente tijden gekend. Bovendien behoort men voor ogen te houden, dat analyses van maatschappelijke processen zich wezenlijk beter laten uitvoeren voor niet al te gecompliceerde verhoudingen, waarin de dynamiek niet zelf een versturende factor lijkt te zijn, dan voor zeer complexe situaties met hoge veranderings-snelheden. Reeds daardoor zou kennis van voorbije samenlevingsvormen essentieel kunnen bijdragen aan die van hedendaagse en toekomstige.

Deze beschouwing voert tot het inzicht, dat zowel een te geringe als een te grote dynamiek in de ontwikkeling van de samenleving schadelijk is voor het historisch besef. Wanneer een samenleving op een repeterende breuk lijkt, vallen heden en verleden samen en is de studie van het verleden overbodig. Wanneer de ontwikkelingen zeer dynamisch zijn, lijkt kennis van het verleden ook niet zinvol voor kennis over heden en toekomst, omdat men de fictie van een a-historisch heden heeft. Het is om deze redenen vermoedelijk meer dan toeval dat de negentiende eeuw een zeer gunstig intellectueel klimaat toonde voor het ontluiken van historisch besef. Men zag zich toen zowel verschillend van als verbonden met de voorafgaande periode.

6. *Specialisatie in kennis* is bij de enorme toename van wetenschappelijke kennis onvermijdelijk geworden. Ook de geschiedwetenschap kent een lange lijst van specialismen zoals de politieke geschiedenis, de kerk-geschiedenis, de rechtsgeschiedenis, de historische demografie, de historische geografie, de economische geschiedenis, de sociale geschiedenis en zo meer. Binnen deze specialismen zijn zelfs weer reeksen van subspecialismen ontstaan. Neem ik als voorbeeld de

economische geschiedenis dan tref ik daarbinnen als subspecialisaties onder andere aan: ondernemers-geschiedenis, agrarische geschiedenis, techniekgeschiedenis, geschiedenis van banken, financiën en het geldwezen, prijsgeschiedenis, consumptiegeschiedenis, transportgeschiedenis en dergelijke. Desondanks is de geschiedwetenschap in wezen een holistische wetenschap gebleven. Het kan ook niet anders dan dat bij het overzien en analyseren van processen op lange termijn en bij het analyseren van complexe maatschappelijke situaties oneindig veel verbindingen en samenhangen optreden. De gespecialiseerde historicus (economisch historicus, kerkhistoricus, enzovoort) richt zich dus wel op het verleden van een bepaald segment van de samenleving, maar hij kan er niet aan ontkomen herhaaldelijk kennis over andere maatschappelijke sectoren in zijn verklaringen te moeten betrekken. Misschien heeft de historicus in dit opzicht enige gelijkens met de huisarts. Ook deze is nogal eens de enige tussen de medische specialisten die het oog zowel op alle medische als sociale en psychische aspecten van de patiënt gericht houdt. Bij de thans vigerende versplintering van het weten over talloze specialismen komt de synthetiserende benadering van een vraagstuk de specialist als betrekkelijk primitief over. Ons die met gespecialiseerde kennis hebben leren leven, ook. Maar de historicus kan er heel vaak niet aan ontkomen zich verplicht te weten door specialisatie-barrières heen te moeten breken. Helaas wordt dat te snel als primitief afgedaan. Er bestaat onvoldoende begrip voor de waarde van een totale visie op de ontwikkelingen; en dus ook voor een holistische visie op ontwikkelingen van de lange termijn; historiserende visies dus.

7. In het verlengde van deze specialisatie in kennis ligt de in de voorgaande eeuw sterk gedaalde waardering voor het *encyclopedische weten*. Het schijnbaar belangeloze weten om het weten wordt in de hedendaagse samenleving denigrerend bejegend. Het is iets geworden voor de zonderling. Hij is de autodidact in Sartre's *La Nauseé*, die in de bibliotheek alles lezend en begonnen bij de letter A na zeven jaren gevorderd is tot de letter L. Zo'n caricatuur van kennisverwerving maakt duidelijk hoever in de samenleving de waardering verwijderd is geraakt van het idee van de 'uomo universale'. Zelfs het onderwijs lijkt meer gericht te zijn geraakt op het verwerven van vaardigheden dan van kennis. Het weten moet niet zo zeer op kennen als wel op kunnen zijn toegesneden, want het moet vóór alles functioneel, direct maatschappelijk inzetbaar zijn.

Toch blijft algemene ontwikkeling een belangrijke voorwaarde voor het kunnen beoefenen van een holistische maatschappijwetenschap. Algemene ontwikkeling blijft noodzakelijk voor de historicus die de vaktechnische beoefening van zijn deelspecialisme te boven wil gaan. Dat algemene ontwikkeling in belangrijke mate met oppervlakkige kennis in verband wordt gebracht, is voor de geschiedwetenschap geen goede zaak. De op toepassing gerichte verdringing van algemene ontwikkeling door specialistische kennis van deelaspecten van de samenleving heeft in overeenstemming met alle hiervoor gesignaleerde tendenties aan een a-historische invulling van maatschappijwetenschap bijgedragen.

De totale maatschappelijke ontwikkeling is derhalve in een richting gegaan, die de waardering voor historische kennis

zowel in absolute als relatieve zin heeft teruggedrongen. Weliswaar zijn er telkens weer stemmen te beluisteren die de waarde en onmisbaarheid van historische kennis voor een goed begrijpen van maatschappelijke processen benadrukken, maar dat zijn òf geluiden van individuen òf beginselverklaringen zonder praktische consequenties. In beide gevallen is het oprecht gemeend, maar leidt het niet tot een verandering in mentaliteit, laat staan tot een daadwerkelijk andere gerichtheid die tot uiting zou komen in onderwijsprogramma's, actieve verwerking van historische kennis in maatschappij-analysen, lectuurkeuze en dergelijke. Toch is het niet moeilijk in te zien, dat wat voor het individu geldt, ook voor de samenleving opgaat. Herhaaldelijk is vastgesteld, dat geheugenverlies voor een persoon een ramp betekent. Het diepgewortelde verlangen van het individu te willen weten uit wie het is voortgekomen is algemeen bekend uit de talrijke gevallen waarin mensen vaak een groot deel van hun leven op zoek zijn naar hun onbekende biologische vader of moeder. Bij de gratie hiervan bestaan goed bekeken televisieprogramma's. De recente discussie over al dan niet anoniem spermadonorschap is er een andere uiting van. Erkend wordt dat het gemis van deze kennis tot ernstige psychische en lichamelijke storingen en tot depressief gedrag kan leiden. In feite is het echter met de samenleving, het collectief van personen, weinig anders gesteld. Dat dit niet altijd scherp wordt beseft, vindt zijn verklaring in het verschijnsel, dat in feite iedereen met een notie over het verleden leeft. Er is geen leegte, omdat iedereen zich een voorstelling, hoe onberedeneerd ook, van het verleden schept. Men kan gewoonweg niet denken zonder historische categorieën. Meestal blijken dit echter mythische voorstellingen te zijn, die op weinig meer zijn gebaseerd dan op 'wat men zich voorstelt'. Het zijn

vervormingen van de werkelijkheid waarin men leeft of waarin men zou willen leven. Het zijn doorgaans onkritische rol- en normbevestigende voorstellingen, die op het verleden worden geprojecteerd om als rechtvaardiging voor de eigen kijk op personen, groepen en maatschappelijke verhoudingen dienst te doen. Een bewuste of onbewuste ideologische lading is daarin meestal aanwezig.

Wanneer men zich bezint op de argumenten voor de functie van de geschiedwetenschap, dient men derhalve een algemene uitspraak, laten wij die de hoofdregel noemen, voorop te stellen. In feite gaan alle andere te noemen argumenten, op die hoofdregel terug. Deze kan als volgt worden geformuleerd:

'Reflectie op de eigen plaats, ook in de tijd, is een algemeen menselijke behoefte, waarin altijd op enigerlei wijze zal worden voorzien.'

Zoals reeds werd opgemerkt, bevredigen individuen deze behoefte voortdurend. Meestal zal dit gebeuren in de vorm van collectieve of persoonlijke mythische voorstellingen. Onder bepaalde omstandigheden kunnen deze een ongewenste en zelfs gevaarlijke werking krijgen.

Wetenschappelijke geschiedbeoefening beoogt voor zover mogelijk corrigerend op te treden door historische voorstellingen te ontdoen van op mythische voorstellingen gebaseerde beelden.

De meeste en belangrijkste andere argumenten, die men tegenkomt of kan bedenken, zijn concretisering van de hoofdregel. Ik noem de volgende. Allereerst:

'Men reconstrueert het verleden om het historische element in de eigentijdse werkelijkheid te kunnen onderkennen en de werking daarvan te kunnen evalueren.'

Het heden is immers voor een groot deel een samenstel

van lopende processen, waarvan sommige een korte maar andere vaak ook een lange tot zeer lange looptijd hebben. Historische kennis is noodzakelijk om hen als historisch proces te herkennen en daarmee hun richting en werking naar de toekomst toe enigszins verantwoord te kunnen inschatten. Het meest pregnant is dit misschien wel geformuleerd door Jan Romein die in dit verband over het onvoltooid verleden sprak.³ De toekomst mag best als een nog niet gerealiseerd verleden worden gezien.

Ik noem in de tweede plaats:

'Omdat de mogelijke vormen van menselijke samenleving veel talrijker zijn dan in de eigentijdse werkelijkheid wordt aange- troffen, is het voor de maatschappijwetenschappen een ontoelaatbare begrenzing om het studieveld van menselijke actie uitsluitend tot het heden te beperken.'

Het is vooral de socioloog Norbert Elias geweest die als niet-historicus deze stelling expliciet heeft verwoord.⁴ Op zijn manier heeft de Italiaanse cultuurfilosoof Benedetto Croce dit geformuleerd in zijn uitspraak 'Alle waarachtige geschiedenis is geschiedenis van het heden'. Hij wilde daarmee uitdrukken dat iedere zinvolle studie van het verleden tot doel heeft een beter inzicht te krijgen in de drijfveren van het actuele menselijke handelen. Studie van de staatsinrichting in het Rijk van de Egyptische farao's, van Byzantium of van het Inca Rijk is relevant voor het besef van de uniciteit van de manier waarop wij thans zelf aan onze staat vorm hebben gegeven. De formulering van Croce is verwant aan de bekende uitspraak van de 19e eeuwse Duitse historicus Ludwig von Ranke 'Jede Epoche steht gleich zu Gott'. Hiermee zegt Ranke dat voor het historisch onderzoek ieder tijdvak van even groot belang is. Zo min als de maan belangrijker is dan de zon omdat hij dichterbij staat, is de 19e eeuw belangrijker dan de 18e of

dan verder terug gelegen perioden voor het kennen van onze eigen samenleving. Het gaat er slechts om welk aspect van de eigen maatschappij belicht moet worden.

En zo naderen wij dan het volgende argument:

'Zonder historisch besef zal men de dynamiek, de normen, enzovoort van de eigen samenleving te zeer verabsoluteren. Prognose zal dan niets anders zijn dan te ver doorgetrokken korte termijn extrapolatie.'

Iedere samenleving is altijd in beweging. Dikwijls blijken dat golfbewegingen te zijn, althans in onze eigen samenleving. Er bestaan echter golfbewegingen van uiteenlopende aard en van ongelijke duur. Evenzo laten zich allerhande ontwikkelingen van dialektische aard vaststellen. Bepaalde processen, bijvoorbeeld revoluties, staatsvorming en opeenvolging van regeringsvormen, vertonen de neiging zich tot op zekere hoogte volgens een vaststaand patroon te voltrekken. Kennis van deze typen van evolutie is nodig om mogelijke grenzen van lopende ontwikkelingen te kunnen inschatten, om te verwachten ombuigingen te kunnen schetsen en/of alternatieve ontwikkelingen te kunnen aangeven. Historische kennis is daarvoor onontbeerlijk.

Het volgende sluit daarbij aan:

'Geschiedwetenschap vervult een onmisbare functie binnen de maatschappijwetenschappen, omdat zij als enige de structurele samenhang tussen verschijnselen op lange termijn bestudeert.'

Deze uitspraak heeft weer betrekking op het holistische karakter van de geschiedwetenschap. Het is het streven inzicht te krijgen in de inwerking van verschijnselen op elkaar op lange termijn, dat aan de geschiedwetenschap een bij uitstek eigen taak geeft in het onderzoek van de samenleving. De grote Franse historicus Fernand Braudel heeft daarbij een onderscheid aangebracht tussen processen van fysisch-geografische, van sociaal-economische en van

politieke aard, die wel onderling samenhangen en op elkaar invloed uitoefenen, maar ieder hun eigen karakter en dynamiek vertonen. Een dergelijke constructie scherpt de blik voor waarschijnlijkheden en onmogelijkheden in ontwikkelingen, die in het verleden zijn vast te stellen. Daarmee verdiept dat ook het inzicht in lopende en te verwachten processen.

Nog weer een heel ander argument voor historische kennis luidt:

'Om niet tot utopie te vervallen kan maatschappij-kritische reflectie het niet stellen zonder historische plaatsbepaling.'

Het grote voorbeeld is in dit geval natuurlijk Karl Marx.

Op grond van langdurig door hem bedreven studie van het verleden ontwikkelde hij visies op maatschappelijke processen van lange termijn. Hij afficheerde zich daarom als wetenschappelijk socialist en stelde zich zodoende op tegenover zijn voorgangers in socialistisch denken, die de benaming utopisten kregen. Het gevaar van utopisme bedreigt echter niet alleen denkers over sociale vraagstukken. Om het even of het gaat om kerkhervorming, onderwijshervorming, wijziging van het rechtsbestel, bestuursvormen of wat dies meer zij: wie revolutionair ingrijpende wijzigingen voorstaat en niet serieus rekening houdt met historische ervaringen en verhoudingen loopt grote kans in zijn streven gefrustreerd te worden of grote fouten te begaan.

Nog een argument is:

'Door zijn aandacht voor historische continuïteit gaat historisch besef ontworteling in de cultuur tegen.'

Vernieuwing is voor iedere cultuur een noodzaak om verstarren te voorkomen, om te kunnen voorzien in nieuwe behoeften, welke de voortgaande ontwikkeling met zich meebrengt. Maar wanneer dit op een echte breuk in de

continuïteit uitloopt, liggen grote gevaren op de loer. Voldoende continuïteit in de ontwikkeling is voor iedere cultuur voorwaarde om te kunnen voortbestaan. Tradities en rituelen van allerlei soort en vorm spelen daarbij een grote rol. Zonder tradities kan geen samenleving overleven. In tradities uit zich de verbondenheid met het verleden, ongeacht of dat gebaseerd is op bewondering, gewoonten, voorbeeldwerking of wat dan ook. Dit manifesteert zich in talloze vormen die kunnen gaan van groepsverbondenheid (bijvoorbeeld in herdenkingen of festiviteiten) tot gevoelens van esthetische aard (ik denk dan onder andere aan monumentenzorg, musea en dergelijke). Koestering van tradities op het collectieve niveau vereist een verantwoorde historische kennis om niet te verworden tot kitsch of zelfs schaamteloos misbruik voor ongewenste doeleinden. Met andere woorden: zonder gefundeerde historische kennis kunnen de onmisbare tradities een potentieel gevaar in zich bergen.

De volgende stelling ligt daar niet ver vanaf.

'Een bepaald historisch kennisniveau behoort aanwezig te zijn om de gedachteswisseling binnen de groep (een natie, een cultuurkring) mogelijk te maken en op een gewenst peil te houden.'

Zoals reeds hiervoor werd gesteld, is het niet mogelijk over de samenleving en het leven daarin te denken zonder van historisch geladen begrippen gebruik te maken. Een gemeenschappelijke historische kennis is nodig om communicatie over maatschappelijke thema's mogelijk te maken. Een ten dele overlappende historische kennis en voorstelling is vereist om de communicatie zinvol te laten verlopen. Het is in zekere zin er mee als met de taal: men kan er niet in communiceren, wanneer men elkaar er niet in volgen kan. Zo goed als een bepaalde gemeenschappelijkheid in taal vereist is, is ook een gemeenschappelijk

historisch ingevuld kennisniveau voorwaarde voor (vruchtbare) communicatie over tal van onderwerpen.

Een minder gehoord, maar daarom nog niet weinig voorkomend feit betreft de waarde van historische beleving voor het individu.

'Reconstructie van een verleden op een wetenschappelijk verantwoorde wijze geeft intellectuele bevrediging en is daarom op zichzelf een emotioneel menselijk goed met recreatieve waarde.'

Door bij te dragen aan de verbetering van het inzicht in de eigen leefsituatie, krijgt historische kennis een emotionele lading. Het is mede daardoor, dat zowel in het heden als in het verleden vele vormen van beoefening van geschiedwetenschap uit liefhebberij hebben bestaan. Weinig wetenschappen staan zo open voor bijdragen door niet-professionele beoefenaars als de geschiedwetenschap. De geschiedwetenschap heeft altijd in hoge mate daarvan geprofiteerd.

En last but not least:

'Het zich verdiepen in het verleden van andere personen (groepen, naties) kan in belangrijke mate bijdragen tot begrip. De geschiedwetenschap ontleent daaraan een belangrijke educatieve waarde.'

Dat het kennismaken van het verleden van anderen een belangrijke bijdrage tot de kennis en het begrijpen van de ander(en) levert, behoeft na de voorgaande punten geen toelichting meer. Reeds te zien hoe zij zelf hun verleden zien, leert veel over anderen en verdiept de communicatie met hen aanzienlijk. Dit is één van de overwegingen die tot de conclusie leiden, dat voor het ontstaan van een Europees gevoel van verbondenheid een goede kennis van de algehele Europese geschiedenis en van de daaruit voortgekomen gemeenschappelijke kenmerken een eerste voorwaarde is. Studie en kennis van de historisch gegroeide

verschillen met de buiten-Europese cultuurgebieden zou een zeer wenselijke aanvulling daarop zijn.

II

Dit alles gezegd zijnde en aannemende dat het een bevredigend gehalte overtuigingskracht zou moeten hebben, blijven wij toch met een probleem zitten. De opgesomde argumenten ten gunste van de zinvolheid van geschiedwetenschap zijn kennelijk niet voldoende geweest om het met succes te kunnen hebben opnemen tegen de op zijn minst relatieve verzwakking van de positie van de geschiedwetenschap in de twintigste eeuw, waarmee ik deze rede opende. Bij tijd en wijle valt zelfs de term 'crisis van de geschiedwetenschap', waarmee meestal op een of andere manier bedoeld wordt op het verleggen van het accent van de analyse (de *ratio*) naar het verhaal (de *poëzie*) in postmodernistische zin. Zou haar functionaliteit dan toch maar zeer betrekkelijk zijn, en alleen voor de historisch-gelovigen opgaan?

Er bestaat vanzelfsprekend de mogelijkheid dat de geschiedwetenschap gemeten aan de andere sociale wetenschappen toch maar een lichtgewicht is. Die situatie kan ooit wel aanwezig zijn geweest, bijvoorbeeld in de eerste helft van de vorige eeuw toen het verhaal (de *poëzie*) een sterker accent kreeg dan de analyse (de *ratio*). Thans dreigt onder postmodernistische invloed de slinger opnieuw in de richting van de poëzie door te slaan. Maar dat is een heel recent fenomeen en kan geen argument zijn voor de beoordeling van de geschiedenis als wetenschap in de tweede helft van de twintigste eeuw. Door zich met andere sociale wetenschappen te verbinden heeft de geschiedwetenschap zich in die periode snel en intensief verwetenschappelijkt. Ik ben niet van mening, dat de geschied-

wetenschap nog als de Assepoester van de maatschappijwetenschappen gezien kan worden.

Er is echter nog een tweede verklaring mogelijk. In mijn betoog klonk meer dan eens door, dat de geschiedwetenschap door alle detailstudies heen uiteindelijk mikt op het analyseren van maatschappelijke ontwikkelingen op lange termijn. In die samenhang heb ik 'de toekomst' genoemd of bedoeld. Kennelijk zijn mensen, ook historici, niet alleen met het verleden bezig als een vorm van spel, als een *l'art pour l'art*. In dit verband is er wel eens gesproken over Geschiedenis met een hoofdletter G en over geschiedenis met een kleine g. Geschiedenis met een hoofdletter zou de leverancier van de grote zingevende historische voorstellingen zijn.⁵ Als voorbeeld noem ik de marxistische visie op de ontwikkelingsgang van de mensheid, vanuit het verleden tot in de toekomst. Onder geschiedenis met een kleine g dienen dan de producten van de vakhistorici begrepen te worden. Enerzijds zijn zij direct of indirect beïnvloed en/of geïnspireerd door deze meta-voorstellingen met een grote G en ontlene daaraan hun betekenis, anderzijds functioneren zij door deze te bevestigen, te nuanceren, bij te stellen, te bekritisieren of te verwerpen. Het zal duidelijk zijn dat dit onderscheid niet als absoluut gezien mag worden. De overgangen tussen beide zijn talrijk, de grenzen vaag, de onderlinge beïnvloeding vaak zeer, zeer indirect. Maar er steekt ongetwijfeld enige waarheid in, dat het werk van de vakhistoricus mede bijdraagt aan het verwerven van inzichten waarop verwachtingen over de toekomst gebaseerd worden. Die functionaliteit heb ik in 1983 in mijn vandaag her uit te geven rede in het Rijksmuseum onder woorden gebracht in de formulering: *'Geschiedenis is de vorm waarin het heden zich rekenschap geeft van het verleden omwille van de toekomst'*.⁶ Zonder dat laatste zou de

geschiedwetenschap inderdaad niet meer zijn dan een nostalgisch of esthetisch spel. Wij historici bevragen het verleden niet op de laatste plaats ook in functie van de toekomst. Verleden, heden en toekomst zijn een onlosmakelijk aan elkaar gekoppeld tijdcontinuüm. Vanuit het heden en met de daar bestaande kennis scheppen wij een geschiedenis van het verleden, waarmee wij in de nevelige toekomst pogen te kijken en ongetwijfeld invloed daarop uitoefenen via de menselijke wil.

Dit inzicht brengt ons bij een nieuwe vaststelling: *'Zonder toekomst is er geen maatschappelijke behoefte aan geschiedenis'*. Zonder een toekomst bestaat wel het verleden, maar geen functionele geschiedenis daarvan. Op het eerste gezicht lijkt dit vreemd. Het is immers in strijd met de bekende gedachte, dat de definitieve geschiedenis pas op het einde der tijden, de dag des oordeels zo men wil, te schrijven zou zijn. Geschiedbeelden wijzigen zich immers op grond van latere ervaringen en inzichten, maar ook van nieuwe wenselijkheden. Maar hoe juist in theorie de vaststelling ook moge zijn, dat de definitieve geschiedenis pas aan het absolute einde te concipiëren is, geschreven zal zij niet worden. Niet omdat de tijd daarvoor ontbreekt. Het einde, zeker van een beschaving, kan een slepend proces zijn. Maar omdat de motivatie daartoe afwezig zal zijn. Geschiedenis heeft voor de samenleving altijd een toekomstgerichte functie vervuld. Die functie is altijd geweest een antwoord te vinden op de vraag wie wij zijn en bij te dragen aan het inzicht hoe het verder moet; waarheen de weg ons zal leiden; zicht te krijgen op de toekomst. In de Middeleeuwen met zijn (ook in personen) uitlopers had de constructie van geschiedbeelden veelal iets te maken met God, godsdienst, kerk en het bovennatuurlijke. Belangrijke thema's waren bijvoorbeeld de aanwijzing van

de vinger Gods in de gebeurtenissen uit het verleden, de plaatsbepaling in de verhouding kerk en staat, ten opzichte van ketterij en dus in godsdienstoorlog en –vervolging, en dergelijke meer. Maar Gods wegen bleken ondoorgrondelijk en zich niet voor analyses te lenen. De geschiedschrijving van de 18de eeuwse Verlichting probeerde los te komen van die godsdienstige preoccupatie. Zij stelde de betekenis van de rede, van het goede in de mens en van een daarop te baseren vooruitgangsgeloof ervoor in de plaats. De mens moest zich de gewenste samenleving zelf scheppen. Dat liep uit op de thema's van vrijheid, gelijkheid en broederschap in de Franse Revolutie. En de geschiedwetenschap functioneerde in het kader van de worsteling om de verwezenlijking van deze idealen.

Volksoevereiniteit, democratie, grondwet, scheiding der machten, burgerrechten werden de issues waarmee de historici zich direct of indirect inlieten. Om daar inhoud aan te geven werden de begrippen volk, natie, nationalisme, liberaal en conservatief richtinggevend. De geschiedbeelden werden daaromheen uitgewerkt. Geen wonder dat de politieke en de rechtsgeschiedenis de speerpunten van de toenmalige historische wetenschap vormden. Vanaf het revolutiejaar 1848 leek deze zaak beslecht, de voortgaande democratisering vast te staan en kon er hooguit nog discussie zijn over het tempo waarin dit proces zich verder zou voltrekken.

Maar de samenleving was door de industriële en transport-revolutie reeds een volgende weg ingeslagen. Marx en zijn geestverwanten kwamen in het gevecht om de toekomst de sociaal-economische dimensie een extra accent geven. Niet de gelijkheid voor de wet alleen, maar ook die in sociaal en economisch opzicht diende gerealiseerd te worden. Marx zelf begaf zich in uitvoerige historische studies om het

'gelijk' van zijn visie op de ontwikkelingsgang te onderbouwen. De geschiedwetenschap volgde hem. Niet door hem in zijn standpunten bij te vallen, maar door in de twintigste eeuw economische en sociale geschiedenis tot de nieuwe disciplinaire speerpunten te maken.

Ondertussen beleefden Europa en inmiddels ook de wereld een tweede grote, maar nu vóór alles sociaal gerichte revolutie: de Russische Revolutie van 1917.

Sinds de val van de muur, het uiteenvallen van de Sovjet-Unie en de afschaffing van het politieke monopolie van de communistische partij in Rusland lijkt de wereld op zijn retour. De hooggestemde idealen bewezen zich boze dromen te zijn met een contra-productieve werking voor de idealen van vrijheid, gelijkheid, broederschap, welvaart en mensenrechten. Edoch, hoe nu verder met een beschaving die zich is gaan richten op het leven vóór de dood; op de bescherming van de zwakken (iets dat naar vermogen reeds eeuwenlang hier werd nagestreefd); waarin de roep om voortgaande democratisering uitloopt op minor, zo niet non-issues als de positie van het staatshoofd, nu politici of nieuwe regenten weer eens geconfronteerd worden met een krachtige persoonlijkheid. Waarheen nu? Aan welke toekomstbeelden uit de Geschiedenis met een hoofdletter G kan de geschiedwetenschap met de kleine g voldoende inspiratie opdoen om zijn maatschappelijke, toekomstgerichte functie opnieuw waar te maken? Helaas biedt kennisname van het denken over de toekomst weinig aanleiding tot vreugde.

Reeds sinds 1835 houdt Alexis de Tocqueville in zijn *La démocratie en Amérique* ons de schaduwkanten van de ook in zijn ogen gewenste en onvermijdelijk komende democratie voor: de rusteloosheid vanwege de nooit zekere maatschappelijke positie; het ver doorgevoerde individu-

alisme; de dreigende infantilisering; de grote waarde toegekend aan de materiële consumptie; een cultuur van onwaarachtige want nooit te bereiken gelijkheid; de daaruit voortvloeiende stress en ontevredenheid; een door teleurstelling groeiende desinteresse voor de publieke zaak, waardoor burgers vatbaar worden voor demagogie en manipulatie; het ontstaan van een situatie waarin vaak de besten zich aan de politiek onttrekken. En dan te bedenken dat Tocqueville de komst van de democratie toch als onvermijdelijk en gewenst zag.

Toch kan men wel stellen, dat zijn denken vooruitliep op gedachten die bijvoorbeeld door Nietzsche en in de twintigste eeuw in tal van tegenutopieën werden geformuleerd. De tijden van Thomas More's *Utopia*, van Campanella's *Zonnestaat*, van Francis Bacon's *Nieuw Atlantis* en van de vele andere optimistische schetsen van een ideale samenleving zijn dan definitief verleden tijd. Het was vooral H.G. Wells, die in de decennia rond 1900 in een reeks van toekomstromans als *The Time Machine* (1895), *When the Sleeper wakes* (1899) en *A modern Utopia* (1905) pessimistische toekomstbeelden ontvouwde. Afgestompte massa's en kleine, allen overheersende elites bevolken zijn wereld; technologie en wetenschap spelen daarin een grote rol. Van hem loopt een logische lijn naar *Wij* van Jevgenij Zamjatin (1920), *Brave New World* van Aldous Huxley (1932) en George Orwell's *1984* (1949). Aan de anti-utopisten van de twintigste eeuw kan de geschiedwetenschap geen inspirerende idealen ontleen.⁷ Maar het zijn ook niet meer dan literaire fantasieën. De vraag wordt dus wat voor toekomst het fundamenteel wetenschappelijk denken ons voorschotelte.

Toen ruim veertig jaar geleden mijn leermeester Geyl zijn

afscheidsrede⁸ hield, noemde hij die *'De vitaliteit van de Westerse Beschaving'* (1958). Terecht. Nu achteraf weten wij, dat de periode tussen toen en nu niet voor niets wel eens de Tweede Gouden Eeuw werd genoemd. Geyl verzet- te zich tegen jammerklachten en ondergangsprofetieën. Hij kon verwijzen naar de toen nog tamelijk recente overwin- ning op het Nationaal Socialisme, naar de oplossing van de sociale kwestie uit de 19e eeuw, en naar de opbouw van de verzorgingsstaat. Zelfhandhaving tegenover het sovjet- communisme was voor hem de grote uitdaging van zijn tijd. Hij bezat genoeg Westers zelfbewustzijn om de eman- cipatie van de Derde Wereld niet als een gevaar te zien. Maar ook kwam de gedachte niet bij hem op, dat door de krachtsinspanning van de Koude Oorlog de blik wel eens verduisterd zou kunnen worden voor dieper liggende pro- cessen.

Maar nu de Koude Oorlog sinds een tiental jaren gestreden is, kijken wij wel wat hulpeloos om ons heen. Voor zover in het ondermaanse te realiseren lijken vrijheid, gelijkheid en broederschap in essentie bereikt. Acceptabele sociale verhoudingen, materiële welvaart, een redelijke bestaans- zekerheid, democratische verhoudingen, scholing voor allen die dat echt wensen, ontplooiingsmogelijkheden voor het individu, collectieve voorzieningen van allerhande soort, veel vrije tijd, alles wat ons hartje begeert lijken, althans in onze Westerse beschaving, aanwezig te zijn. Zelfs wiet en xtc roept een grapjas en legt daarmee een pijnlijke zenuw bloot, want decadentie als vervalsverschijn- sel werd vanaf de late 19e eeuw een regelmatig terugkerend topos in bespiegelingen over de toekomst. Reeds in 1903 schreef Daniel Halévy in zijn futuristische verhandeling *'Histoire de quatre ans 1997-2001'* dat in de toekomst het zinvol besteden van vrije tijd een van de grootste opgaven

zou worden.⁹ Wie durft hem nu, honderd jaar later ongelijk te geven?

Maar zo gesteld komen wij onvermijdelijk uit bij Fukuyama's *The end of history and the last man*.¹⁰ Dan is alles bereikt wat begerenswaardig leek en rest ons nog slechts de uitdagingsloze verveling. Consumerend, sportend, sport kijkend en reizend lijken wij dat te willen ontlopen. Maar hoe lang kan dat duren, voordat wij beroofd zijn van ons zelfrespect en gefrustreerd in ons verlangen naar erkenning en idealen? Fukuyama gaat ervan uit dat na de ondergang van het communisme het democratisch rechtstatelijk stelsel met de daaraan verbonden vrije markteconomie en materieel welzijn zich gaandeweg over de gehele wereld zal uitbreiden: een voorlopig nog wat naïef aandoende verwachting. Het gevaar schuilt zijns inziens in de afwezigheid van verdere idealen en daarmee in de mogelijkheid, dat de mensheid hetzij wegzakt in een routinematig en ontluisterend bestaan van voortsukkelen, hetzij zichzelf beschadigt in een nihilistische, quasi-Nietzscheaanse revolve tegen dit dolce vita, waarvan wij in wezen in 1968 een voorproefje zouden hebben meegemaakt. Juist of onjuist, dan is het toch wel duidelijk, dat de historicus aan *'Het einde der geschiedenis'* weinig inspiratie kan ontleen om zijn interpretatie van het verleden in een functioneel, toekomstbetrokken perspectief te plaatsen.

Wallerstein gaat in zijn *Utopistics or Historical Choices of the Twenty-first Century*¹¹ van hetzelfde gegeven uit: de beloofde zegeningen van het communisme zijn een illusie gebleken. Maar dat betekent bij hem nog niet dat het kapitalistische wereldsysteem de overwinnaar zal blijken te zijn. De teleurgestelde massa's, die hun sociale verlangens in geen van beide systemen bevredigd zagen, zullen beide systemen de rug toekeren en een steeds agressiever anti-overheidsge-

drag manifesteren. De samenleving zal daardoor wereldwijd destabiliseren. Ook van het sinds vier, vijf eeuwen overheersende kapitalistische wereldsysteem zijn de dagen geteld. (Ik citeer): 'We are living in the transition from our world-system, the capitalist world-economy, to another world-system or systems. We do not know wether this will be for the better or for the worse'. Aldus de twee openingszinnen van het hoofdstuk getiteld 'The difficult transition, or Hell on Earth?'

Liet Fukuyama ons nog de illusie dat het dolce vita van een leeg voortvegeteren een zeer reële toekomstmogelijkheid was, Wallerstein weet dat het zeker anders zal gaan. De naaste toekomst zal een chaotische worden. De positie van de staat en de overheid zal steeds zwakker worden. De curven van tal van ontwikkelingen zullen een asymptotisch verloop vertonen en afvlakken. Daarbij valt te denken aan de te leveren arbeidsprestatie (voor Nederland zou Wallerstein zeker op de ontwikkeling van het aantal WAO-ers wijzen), maar ook aan belastingheffing en crisis van de openbare financiën, aan uitputting van grondstoffenvoorraden en schade aan de biosfeer. Onder druk van dit soort ontwikkelingen zal de macht van de staat eroderen, ongeacht waar ook ter wereld. Parallel daaraan zal voor de burger de bestaansonzekerheid toenemen. Maffia, misdaad, georganiseerde criminaliteit, het daaraan verbonden drugsprobleem, zinloos geweld, etnische conflicten, vreemdelingenhaat zullen alle in omvang en intensiteit toenemen. Volgens Wallerstein zal de periode vóór ons een buitengewoon explosieve worden, want het vertrouwen in verdere vooruitgang verliest zijn geloofwaardigheid; het bezit van vernietigingswapens (atomaire, bacteriologische en chemische) zal zich niet alleen naar vele kleine staten, maar ook naar terroristische groepen en individuen uitbreiden; de

volksverhuizing middels individuele migraties van arme naar rijke landen zal nog de grootste uitdaging vormen en, waar de aantallen groot genoeg daarvoor worden, brandstof voor burgeroorlogen ophopen.

Ik laat dit apocalyptische scenario voor wat het waard is, al voeg ik er wel aan toe dat reeds in 1993 zowel Brzezinski in zijn *Out of Control*¹² als Moynihan in *Pandaemonium*¹³ dit horror-beeld ook indringend geschilderd hebben. Maar wel stel ik opnieuw vast, dat het voor de historicus niet eenvoudig zal zijn om voor een dergelijk toekomstperspectief zinvol, functioneel met het verleden bezig te zijn. En dit temeer, omdat Wallerstein wel een strijd op leven en dood aankondigt waaruit een nieuw wereldsysteem moet ontstaan, maar tevens ruitelijk toegeeft niet te weten hoe dat er zal uitzien.

Maar goed, Wallerstein moge dan wel niet de minste onder de historisch visionairen zijn, en ook al weten wij hem geflankeerd door de sombere voorspellingen van Brzezinski en Moynihan, als persoon alleen kan hij nooit voor aanvaard bewijs of redelijke waarschijnlijkheid gelden. Ik keek daarom verder rond en vond het zo pas in dit jaar 2000 verschenen boek van Robert Kaplan met de weinig te raden overlatende titel *The Coming Anarchy. Shattering the dreams of the Post Cold War*.¹⁴ Het is een bundeling van negen opstellen, waarvan het eerste uit 1994 dateert en het laatste nu in 2000 voor het eerst werd gepubliceerd. Het denken van Kaplan vormt eigenlijk het tegenbeeld van dat van Fukuyama. Schreef die dat de verbreiding van ons democratisch staatsbestel over de wereld nog slechts een kwestie van tijd zou zijn nu het communisme zijn inferioriteit duidelijk had getoond, in Kaplan's denken is het grote gevaar dat ons bedreigt juist, dat de anarchie die in grote delen van de niet-westerse wereld bestaat zich betrek-

kelijk snel verder, ja tot in onze Westerse samenleving zal uitbreiden. De nog niet tot stilstand gekomen demografische explosie, klimaatverandering, zeespiegelrijzing, aantasting van het natuurlijk milieu, immigratiedruk en niet in het minst de kans op het bezwijken van het gezag van de staat door snel toenemende interne spanningen van sociale en ethnische aard en vanwege terrorisme stemmen hem buitengewoon somber. In feite zit hij hiermee op de lijn van Wallerstein, zij het dat het door hem geboden toekomstperspectief nog veel slechter is. Wallerstein – ook al levert hij daarvoor geen enkel bewijs – beweert nog dat wij door een chaotische overgangsfase heen moeten, waaruit binnen vijftig jaar een nieuw wereldsysteem zal ontstaan. Aan Kaplan's visie ligt een in jaren van intensief reizen langs alle brandhaarden van de wereld opgedane empirische kennis ten grondslag. Bij hem geen nieuw perspectief na een in de tijd begrensde fase van mogelijk wereldwijde anarchie.

Maar bij Kaplan, naast zijn uit empirie gegroeide kennis, ook een indrukwekkende uitstalling van kennis van historische, literaire en politiek-wetenschappelijke aard. Hij citeert met evenveel gemak uit Robert Musil's *Der Mann ohne Eigenschaften* als hij Joseph Conrad's roman *Nostramo* analyseert. Hij lijkt evengoed thuis in het gedachtegoed van Isaiah Berlin als in dat van Montesquieu, David Hume en Edward Gibbon. Hij maakt met evenveel gemak gebruik van kennis over de politiek van Metternich na het ineenstorten van het Napoleontische Rijk in 1815, ontleend aan de dissertatie van Henry Kissinger, als over de situatie in het laat-Romeinse keizerrijk, ontleend aan de grootste historicus van de Oudheid in onze tijd, Sir Moses Finley. Al het analyseren en citeren staan bij hem in dienst van zijn pleidooi voor het bedrijven van Realpolitiek. Geen

hooggestemde idealen, geen opgedrongen export van democratie en mensenrechten, andere culturen andere waarden en normen, het zou al heel mooi zijn wanneer wij die van onszelf voor onszelf hoog weten te houden, orde in eigen huis weten te bewaren. Wat moet men elders met democratie zolang de voorwaarden daarvoor ontbreken? Agressie behoort bij het leven, zeker voor degenen die weinig of niets te verliezen hebben. Verlicht despotisme werkt in veel delen van de wereld beter dan democratie. 'Africans want a better life and instead have been given the right to vote'¹⁵, en 'The irony is that while we preach our version of democracy abroad, it slips away from us at home'.¹⁶ Waarheen wij op weg zijn, zal veel lijken op de toestand in Europa tijdens de Middeleeuwen tot en met de Dertigjarige Oorlog: geen krachtig centraal gezag, veel lokale en regionale machthebbers, veel geweld, weinig rechtszekerheid. Voor onze eigen beschaving dreigt een ondergangsscenario: het lezen van het meer dan tweehonderd jaar oude meesterwerk van Edward Gibbon, *The history of the decline and fall of the Roman Empire*, heeft volgens hem hoge actualiteitswaarde. Laten wij hopen, dat af en toe voor onze beschaving nog een echte oorlog te vechten valt. Dat houdt ons alert. Strijd geeft kracht. Een beschaving die het niet waard vindt voor zijn bestaan te vechten, is ten dode opgeschreven.

Dit brengt mij bij de vierde en laatste auteur uit het jongste decennium, die ik hier nog wil noemen. Samuel Huntington is als auteur van *The clash of civilizations and the remaking of world order*¹⁷ ook ten onzent redelijk bekend. Zij stelling luidt, dat de wereldpolitiek herschikt zal worden op basis van beschavingen, ook wel culturen genoemd. Volkeren en landen met overeenkomende culturen zullen elkaar vinden. Waar zo'n gemeenschappelijkheid

ontbreekt zal verwijdering optreden. De tijdperken, waarin politieke en/of ideologische overeenkomst bepalend waren, zijn voorbij. Hergroepering op basis van identieke culturen komt ervoor in de plaats. De politieke grenzen zullen meer en meer gaan samenvallen met die van beschavingen, inwendig samengebonden door hun cultuur: op grond van religie en/of ethnische verwantschap. Natuurlijk zullen zich ook daarbinnen spanningen voordoen die tot oorlog kunnen leiden. In onze Westerse beschaving hebben wij eeuwenlang met elkaar gevochten. Maar in de toekomst zullen de werkelijk grote conflicten meer en meer op de raaklijnen van de onderscheiden beschavingen ontstaan. Daarbij onderkent hij het bestaan van in ieder geval zeven stuks: de Confucianistische, de Islamitische, de Latijns-christelijke, de Byzantijns-orthodoxe, de Zuid-Amerikaanse, de Japanse en de Hindoe beschaving. Misschien moet een Afrikaanse daaraan worden toegevoegd.

Hoe nu ziet Huntington de situatie van onze eigen, uit het Latijnse christendom gegroeide, Westerse beschaving daartussen? Volgens hem leeft men daar nu in een 'gouden eeuw'. Maar onderzoek naar de ontwikkelingsgang van beschavingen heeft geleerd, dat een gouden eeuw de inleiding vormt op een dramatische en snelle onderwerping door een macht van buiten af of overgaat in verval van binnen uit. Beslissend is het wel of niet kunnen stoppen van dit interne verval. Men onderkent dit aan verschijnselen van moreel verval, bereidheid tot culturele zelfmoord, geharrewar over politiek handelen. In de Westerse beschaving zou uitholling van de beginselen die met de centrale component van die cultuur, het christendom, verbonden zijn, fataal kunnen worden. De toenemende afkeer om voor de eigen samenleving de wapens op te nemen, ja zelfs de belastingen daarvoor nodig op te brengen, wijst op ver-

val. Speciaal voor de Verenigde Staten schuilt groot gevaar in de ontkenning door een belangrijk aantal intellectuelen en publicisten, dat het land tot de Westerse beschaving behoort. Het multiculturalisme verwerpt die erfenis en wil een land met vele beschavingen. Maar daardoor worden de Verenigde Staten, thans de kernmacht van de Westerse beschaving, omgebouwd tot Verenigde Naties. Het Westen moet niet proberen de machtsverschuiving in de wereld tot staan te brengen, maar zich realiseren dat een veilige, op behoud van onze eigen beschaving gerichte internationale koers gevaren moet worden. Onze politieke leiders moeten niet nastreven de wereld te veranderen naar het beeld van onszelf, maar zich instellen op het beschermen en nieuw leven inblazen van de unieke bouwstenen van onze eigen cultuur. 'The overriding lesson of the history of civilization ... is that many things are probable but nothing is inevitable. (...) The central issue for the West is whether ... it is capable of stopping and reversing the internal processes of decay'.¹⁸

Schilders van grote doeken zijn altijd doelwit voor kritiek door de gespecialiseerde fjnschilder. Een schoolvoorbeeld daarvan leverde de discussie tussen Geyl en Toynbee in de jaren vijftig.¹⁹ Zulke kritiek scoort meestal punten. Maar het blijft de vraag of zulke successen het visionaire, zingevende totaalbeeld onderuit halen. Pas de toekomst zelf zal leren in hoeverre de geschiedenis met de kleine g die met de grote G heeft gelogenstraft. Zeker is wel dat de uitkomst van de ontwikkeling altijd anders zal zijn dan ons werd aangezegd. De vraag is echter hoeveel, in welke mate. Reeds nu vallen evenwel een drietal punten op. Daar is allereerst het feit dat mijn zoektocht naar onderbouwde toekomstbeelden geen visies op de komende ontwikkelingen heeft opgeleverd, die sterk afweken of tegengesteld

waren aan de hier besprokene. Ten tweede is daar het gegeven dat zij passen in de horror-scenario's van de anti-utopistische schrijvers welke de twintigste eeuw ons heeft gepresenteerd. En tot slot blijkt het te gaan om schilderijen van een te verwachten toekomst door auteurs met zeer serieuze reputaties.²⁰

Het zal duidelijk zijn, dat in hun beoordeling van de situatie waarin onze Westerse beschaving zich bevindt, veel overeenstemming bestaat tussen de hiervóór besproken Kaplan en deze Huntington. Verder weg staat Wallerstein, maar niet wat betreft de aard van de existentiële problematiek waarmee onze samenleving geconfronteerd wordt. Op nog een ander belangrijk punt komen deze drie auteurs overeen: de wereld van de toekomst zal in belangrijke mate het product zijn van wat wij er zelf van willen maken. Niet door ons uit te leven in consumptief hedonisme, maar door de entertainment-samenleving van brood en spelen geen beslissende plaats te geven en de spirituele en culturele onderontwikkeling van onszelf en van de massa tegen te gaan door bezinning op de essentiële waarden en prestaties van onze cultuur, komen wij deze bestaanscrisis te boven. Daar ligt de opdracht voor iedereen die voor overleven staat, ook al hangt de mate waarin en het gebied waarop uiteraard van ieders plaats in de samenleving af. Ik schrik dan ook, wanneer ik tijdens een inburgeringsdebat in onze volksvertegenwoordiging vooral hoor benadrukken, dat cultuur geen statisch gegeven is, maar een goed dat in beweging is. Ja, denk ik dan, 'alles is in beweging. De aarde beweegt zich door het zonnestelsel; de aardkorst waarop wij lopen is in beweging; cultuur ook. Maar mag ik van u, dames en heren volksvertegenwoordigers, even horen wat het *bewegingstempo* is?' Cultuur is geen parfum of kostuum dat je verwisselt. Natuurlijk weten wij dat cul-

turen zich ontwikkelen en dat zelfs beschavingen ver-
gankelijk (kunnen) zijn. Maar dat doet niets af aan het feit dat
'cultuur' de taaiste en de zich het langzaamst bewegende
component is van alle bouwstenen die tezamen een mense-
lijke samenleving vormen.

III

Laat ik, aan het eind van dit lange verhaal, nog even de gang
van mijn betoog samenvatten en dan tot een afronding
komen. Eerst stelde ik, dat de geschiedwetenschap zelf een
zaak is, die door de tijd heen in beweging is. Niet alleen
inhoudelijk, maar zeker ook in de waardering die zij in de
samenleving ondervindt. Vervolgens somde ik de overwegin-
gen op, die ik heb kunnen vinden en bedenken om aan de
hand daarvan te mogen betogen, dat verantwoord – dat wil
zeggen passend binnen de normen van wetenschap – gewon-
nen historische kennis en inzicht in elke tijd en cultuur een
groot menselijk goed zijn. Toch bleek ik mij niet aan de
indruk te kunnen onttrekken, dat in en door de postmoder-
nistische samenleving met het daarin ontwikkelde denken de
geschiedenis als wetenschap in een vorm van crisis is beland.
Mij vervolgens bezinnend op de functie van geschiedweten-
schap in de samenleving kwam ik tot de gedachte, dat een
tekort aan toekomstgerichte functionaliteit een verklaring
voor die situatie zou kunnen bieden. Ik ging daarom op zoek
naar het denken over onze toekomst. Eerst vond ik in de bel-
lettrie van de voorbije eeuw niet anders dan tot ernstig
nadenken stemmende tegen-utopieën. Een aantal van de
titels had u vast wel eerder gehoord, misschien zelfs wel een
boek gelezen. Maar dit is fictie, en dus ging ik op zoek naar
recente, op wetenschappelijke inzichten steunende verhande-
lingen over de te verwachten toekomst. Ik vond er vier, alle
gepubliceerd tussen 1992 en 2000, en alle vier geschreven

door personen die tot de meest vooraanstaanden op hun gebied behoren en de daarbij passende posities innemen. De vooruitzichten die zij beschreven waren zo mogelijk nog bedreigender.

Maar zij wezen ook naar een weg van redding. Het denken over mogelijke toekomstige ontwikkelingen kan het karakter van een self-fulfilling prophecy aannemen. Dan krijgt het een zelf-vernietigende werking. Maar het kan ook aansporen tot actie om te voorkomen dat dat gebeurt wat men niet wil. Op de dag dat het bewustzijn ontwaakt, dat onze beschaving zich op weg zou bevinden naar een bestemming die wij niet wensen te bereiken kan een wederopluiking, een revitalisering van onze beschaving binnen bereik komen. Daarin zal een breed verbreide aanwezigheid van historisch besef onmisbaar zijn. Gegeven de situatie waarin de wereld verkeert, zou cultuurgeschiedenis, met daaraan gekoppeld tal van andere historische belangstellingen, een centrale plaats daarin dienen te krijgen. Ik bedoel dan vanzelfsprekend de geschiedenis van culturen in anthropologische zin. Bezinning op de fundamenten en dragende muren van onze eigen cultuur en dus beschaving, en op wat daarvan voor ons eigen welbevinden zijn waarde behoudt, vormt in een zo opgevatte cultuurgeschiedenis de hoofdropdracht. Geen gemakkelijke taak derhalve. Temeer niet, omdat zulke inzichten vaak alleen in een vergelijkend perspectief te winnen zullen zijn. Als comparatieve cultuurgeschiedenis. Laten wij ons bovendien van meet af aan realiseren, dat bezinning op de waarde van het eigene, gewild of niet, automatisch leidt tot een bepaalde mate van afstand nemen tot het andere. Niet omdat dat minder of slechter, maar omdat het anders is. Als dat echter noodzakelijk is voor het welbevinden van onze kinderen, klein- en achterkleinkinderen dan is dat toch noodzakelijk. Ik heb gezegd.

Noten en literatuurverwijzingen

- ¹ Als vertrekpunt voor het eerste gedeelte van deze rede diende een ongeveer tien jaar geleden geschreven bijdrage aan een voor onze studenten samengestelde reader over ons vakgebied, met als opening mijn stuk 'Geschiedenis!? Waarom?'. Sindsdien kwam een tweetal boeken uit, beide bij de uitgever Routledge (London-New York), waarin dezelfde vraag aan de orde werd gesteld. Het gaat om Beverley Southgate, *History: What and why?* (1996, 167 blz.), en Keith Jenkins, *Why History?* (1999, 248 blz.). Kennisname van beide werken leverde geen aanleiding mijn tekst van omstreeks 1990 drastisch te herzien, aan te passen of uit te breiden.
- ² Het door Simon Schama in *The embarrassment of riches* opgerakelde verhaal over de strafcel in het Amsterdamse Tuchthuis, waar het 'pompen of verzuipen' zou zijn geweest, komt daar heel dicht bij (blz. 22-24).
- ³ Jan Romein, *Het onvoltooid verleden* (Amsterdam 1937) 5-8.
- ⁴ N. Elias, 'Sociologie en geschiedenis', blz. 21, in: Idem, *Sociologie en geschiedenis en andere essays*. (Amsterdam 1971) 9-58.
- ⁵ Keith Jenkins, 'Introduction: on being open about our closures', in: K. Jenkins (ed.), *The postmodern history reader* (London-New York 1997) 1-30.
- ⁶ Ad van der Woude, 'Geschiedenis, een gezelschapsspel voor fijne luiden?', in: Idem, *Leven met geschiedenis. Theorie, praktijk en toepassing van historische kennis* (Amsterdam 2000) 11-25, speciaal blz. 24.
- ⁷ Veel uitvoeriger daarover Georges Minois, *Histoire de l'avenir* (Paris 1996) hoofdstuk 15.

- 8 P. Geyl, *De vitaliteit van de Westerse beschaving* (Groningen 1958).
- 9 D. Halévy, *L'histoire de quatre ans, 1997-2001* (Paris 1903) (uitvoerig besproken in G. Minois, *Histoire de l'avenir*).
- 10 F. Fukuyama, *The end of history and the last man* (Penguin Books 1992).
- 11 I. Wallerstein, *Utopistics or Historical choices of the Twenty-first Century* (New York Press 1998).
- 12 Zbigniew Brzezinski, *Out of control. Global turmoil on the eve of the Twenty-first Century* (New York 1993).
- 13 Daniel P. Moynihan, *Pandaemonium. Ethnicity in international politics* (Oxford 1993).
- 14 Robert D. Kaplan, *The coming anarchy. Shattering the dreams of the Post Cold War* (New York 2000).
- 15 *A.w.*, blz. 96.
- 16 *A.w.*, blz. 83.
- 17 S. Huntington, *The clash of civilizations and the remaking of world order* (New York 1996).
- 18 *A.w.*, blz. 303.
- 19 Zie de opstellen genummerd V t/m VIII in P. Geyl, *Debates with historians* (Groningen-Djakarta 1955).
- 20 *Huntington* is hoogleraar van Harvard University, directeur van het John M. Olin Institute for Strategic Studies, voorzitter van de Harvard Academy for International and Area Studies, onder het Carter bewind direct betrokken bij de National Security Council. *Kaplan* is waarschijnlijk de meest gelauwerde schrijver als ooggetuige van gebeurtenissen in de wereld. Hij produceerde in die hoedanigheid meer dan een handvol reisverslagen in boekvorm, waaronder zijn *Balkan Ghosts* (1993), dat niet alleen als het beste boek van dat jaar, maar als behorend tot de top-tien

reisboeken aller tijden werd genoemd. *Wallerstein* geniet onder historici en sociologen een grote reputatie en is directeur van het Fernand Braudel Center. *Fukuyama* heeft ook een reeks studies en boeken op zijn naam staan. Evenals Huntington en Kaplan draagt hij regelmatig bij aan beraad op U.S. regeringsniveau. Hij is verbonden aan de RAND Corporation, Washington D.C.